

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М.Ф.Котляр (Київ)

ЗАСАДИ І МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ КОМЕНТОВАНОГО ВИДАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISY

Видавна пам'ятка давньоруської літератури й історіографії XIII ст. Галицько-Волинський літопис вже близько двохсот років перебуває у центрі уваги істориків, літературознавців і лінгвістів. Він є основним джерелом студіювання історії та культури не лише Галицько-Волинської Русі, а й давньоруських земель у цілому, а також міжнародних відносин у Східній і Центральній Європі. Визначні літературні якості, висока емоційність оповіді, яскраве й реалістичне відтворення історичної дійсності, глибокі філософські роздуми й узагальнення - все це підносить Галицько-Волинський ізвод над загальним рівнем давньоруської писемності XIII ст. Він є гідним продовжувачем Київського літопису — історичного, літературного й філософського твору XII ст.

Хоча Галицько-Волинський ізвод вивчається з початку XIX ст., все ж таки у ньому залишається багато неясного і недослідженого. Навіть деякі фахівці в галузі історії Давньої Русі мають про нього досить туманні уявлення¹. Донедавна залишалися не досить вивченими структура, джерела, жанр, складові частини пам'ятки, яка не має аналогій у тогочасній вітчизняній писемності.

У кінці 2002 р. видавництво "Наукова думка" видало підготовлений мною (дослідницькі статті, коментар, карта) у співавторстві з В.Ю.Франчук (одна із статей, текст джерела) "Галицько-Волинський літопис"². Основну частину цього видання (22 арк. з 45-ти) становить коментар. Праця є підсумком багаторічного співробітництва історика й філолога, у процесі якого було набуто досвіду і досягнуто результатів, що, на наш погляд, можуть бути корисними для гуманітаріїв різних спеціальностей.

Коментовані видання джерел є взагалі великою рідкістю в науці. Особливо це стосується літописів. Досі серед пам'яток літописання існувало лише одне таке видання - "Повесть временных лет", підготовлене в основному в 40-х роках XX ст. майбутнім академіком Д.С.Лихачовим³. Воно й досі, при тому, що неминуче застаріло (за півстоліття з лишнім накопичилася нова література, вдосконалилася методика дослідження, насамперед текстологія та ін.), користується заслуженою повагою вчених, активно використовується істориками й філологами і є заповітною мрією кожного, хто береться за студіювання літописів.

Тим часом, коментовані джерела сьогодні є однією з магістральних ліній джерелознавства й археографії. Досить згадати численні публікації античних (давньогрецьких і римських), східних, скандинавських, германських, польських, угорських, прибалтійських та ін. середньовічних хронік, географічних й історичних творів, що протягом багатьох років здійснюються Центром "Восточная Европа в древности и средневековье" Інституту загальної історії Російської академії наук під керівництвом і за активною участю О.О.Мельникової, відомого у науковому світі дослідника скандинаво-руських зв'язків і раннього літописання⁴.

Наведемо лише один приклад зразково, як нам здається, підготовленого тексту джерела, кваліфіковано й докладно коментованого науковцями Центру в співпраці з ученими інших підрозділів інститутів РАН: "Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарии". -

Под ред. Г.Г.Литаврина. - М., 1989. Дев'ята книга цього знаменитого твору візантійського імператора Константина VII "Про росів, що прямують з монохіліями з Росії до Константинополя" вже давно викликає живий інтерес у істориків і філологів, оскільки містить надзвичайно цінні й унікальні відомості про державне утворення східних слов'ян навколо Києва, спосіб управління країною, характер збирання данини та ін. У цій книзі міститься відповідь на одвічне запитання: хто були "роси", що виступають у творі Константина, інших візантійських авторів, а також у "Повісті временних літ".

У зв'язку з багатством, неоднозначністю і дискусійним характером оповіді імператора у дев'ятій книзі, до неї було написано великий (близько 6 арк.) дослідницький коментар, притому, що обсяг самої цієї книги становить 0,2 арк.! Основну частину коментаря написали О.О.Мельникова і В.Я.Петрухін за участю академіка Г.Г.Литаврина, А.А.Залізняка, М.В.Бібікова та Б.М.Флорі. Перед нами, по суті, окрема цінна монографія, присвячена тлумаченню терміна "русь", характеристиці політичного і суспільного ладу Давньоруської держави на одному з ранніх етапів її існування, способові одержання додаткового продукту на Русі (збирання полюддя), особливостям економічних зв'язків між Руссю й Візантією тощо.

Видання книги Константина Багрянородного "Про управління імперією", згідно з нашим переконанням, має бути зразком для коментованих публікацій середньовічних джерел, серед них і давньоруських, які ще чекають на своїх дослідників.

Як відомо, існує і продовжує виходити з друку багатотомне видання пам'яток літописання "Полное собрание русских летописей". У ньому свого часу двічі був виданий і наш літопис (у складі Іпатіївського ізводу). Однак "Полное собрание..." розраховане на підготовлених до праці з літописами дослідників, які володіють необхідним комплексом знань для того, щоб правильно читати, розуміти, інтерпретувати давні тексти й належним чином користуватися ними. Більше того, кожне таке джерело містить у собі багато сенсів, розкрити які, на наш погляд, можна лише за допомогою кваліфікованого складеного і докладного коментаря.

Отже, коментовані видання джерел, зокрема літописів, потрібні всім, особливо представникам суміжних (з історією й філологією) спеціальностей. Та й читання текстів, відтворених давньоруською мовою - з юсами, омегами, нерозкритими титлами тощо - становить великі труднощі для неспеціалістів. А саме таким є найкраще, нормативне видання Іпатіївського ізводу, заключною частиною якого є Галицько-Волинський літопис⁵. Через це багато хто звертається до перекладів Іпатіївського ізводу, зокрема Галицько-Волинського ізводу⁶.

Останніми роками в Україні популярності серед неспеціалістів (особливо серед археологів) набув виконаний Л.Є.Махновцем переклад Іпатіївського ізводу, що вийшов під претензійною й по суті неправильною назвою "Літопис руський". На нього посилаються як на повноцінне джерело, у чому неважко переконатися, переглядаючи наукові праці останнього десятиліття. Проте будь-який переклад, навіть найдосконаліший (до числа яких, мабуть, не можна віднести працю Л.Махновця), не можна використовувати як джерело, бо то вже є тлумачення тексту перекладачем, котрий вкладає в нього власне розуміння термінів, особових і географічних назв, подій і процесів. Тобто, між джерелом і дослідником стоїть посередник - перекладач, а це неминує й негативно впливає на сприймання інформації джерела, мимоволі викривляє її. Тому і не можна користуватися перекладами джерел узагалі.

Приступаючи до підготовки наукового коментованого видання Галицько-Волинського літопису, необхідно було визначитись із списком, обравши такий, що найближче стояв би до протографа. Як відомо, всі списки Галицько-Волинського літопису походять від єдиного протографа і не мають прин-

ципової різниці між собою. Попередні видавці віддавали перевагу Іпатіївському списку головним чином через те, що він є найстарішим серед існуючих - написаний на початку XV ст. Однак останніми десятиліттями літописознавці дійшли висновку, що найправильнішим у багатьох читаннях є Хлебниковський список XVI ст. Ці обидва основні списки нашого літопису (всі інші є їх варіантами) беруть початок від південноруського літописного ізводу кінця XIII або XIV ст.⁷ Не випадково академік О.О.Шахматов у кінці життя почав нове видання Іпатіївського ізводу, варіанти до якого були наведені лише за Хлебниковським списком. Та й у виданні 1871 р. різночитання були подані в основному за Хлебниковським списком (наведені у підрядкових примітках варіанти різночитань за Погодінським списком не мають самостійного значення, бо Погодінський список є невиправленою копією Хлебниковського⁸).

Таким чином, рішення покласти в основу коментованого видання Галицько-Волинського літопису його текст саме за Хлебниковським списком спиралося на думки попередників і особисте вивчення авторами основних списків джерела. На початку цієї багатолітньої праці текст для нашого видання було відтворено за оригіналом рукопису Хлебниковського списку, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Петербурзі. За надання такої можливості ми дуже вдячні керівництву бібліотеки.

Завданням нашого видання було дати читачеві не лише найкращий з наукового погляду текст джерела, а й такий, щоб його могла читати людина без особливої філологічної підготовки. Адже видання розраховане в основному на істориків. З цією метою В.Ю.Франчук виконала транслітерацію тексту за допомогою сучасного кириличного шрифту, додаючи знак ять (҃fe). Текст (суцільно написаний, як звичайно буває в пам'ятках писемності середньовіччя) був розділений нею на слова, розкрито титла, запроваджено сучасну пунктуацію. Відтворено також численні пояснювальні написи на полях рукопису Хлебниковського списку⁹.

Розпочинаючи працю над коментованим виданням Галицько-Волинського літопису, я розумів, що він є неординарною пам'яткою давньоруського письменства. Адже із самого часу відкриття Галицько-Волинського ізводу М.М.Карамзіним¹⁰ учені неодноразово відзначали його незвичайність, велику відмінність від інших пам'яток літописного жанру. Карамзіну належить чимало цінних спостережень над текстом ізводу, він першим помітив, що хронологічна сітка (так само, як і розбиття на порічні статті) була пізніше незграбно, з великими похибками припасована до Іпатіївського списку. Вчений знав і Хлебниковський список, в якому розподіл на статті і дати подій відсутні¹¹. Вже це одне доводить, що Хлебниковський список ближче до Іпатіївського стояв до їх спільного протографа, який писався без позначення років і розділення на статті. Неординарність та своєрідність Галицько-Волинського літопису одним з перших підкреслив К.М.Бестужев-Рюмін. Він вказав на його особливості, що відрізняли пам'ятку від традиційних літописних ізводів, зокрема відзначив більш струнку, ніж у інших літописів, композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті (про Калкську битву, навалу Батия, смерть Володимира Васильковича)¹².

М.Д.Присьолов з приводу Галицько-Волинського ізводу писав, що "ця пам'ятка являла собою історичне повістування без звичайної для інших політичних центрів Русі літописної сітки років"¹³. У наступній праці вчений припустив, що редактор кінця XIII ст. збирався перекомпонувати увесь текст Галицько-Волинського ізводу, щоб надати йому хронологічної послідовності і виділити порічні статті. Та задум того ймовірного редактора залишився нездійсненим, і хронологічна сітка була пристосована до тексту лише в XIV ст. - до Іпатіївського списку¹⁴.

Вперше окремі повісті у складі Галицько-Волинського ізводу виявив

Л.В.Черепнін. Він присвятив своє дослідження першій з двох основних складових частин пам'ятки, що її назвав Літописцем Данила Галицького (другою є Волинський літопис). Уперше в науці вчений визначив структуру і склад Літописця, витлумачив його не як звичайний і традиційний звід порічних записів, а як композиційно цілісний твір, що відбивав історію Галицько-Волинської Русі доби князя Данила. Черепнін назвав кілька повістей у складі Літописця¹⁵, що відкрило новий напрям у подальших студіях Галицько-Волинського ізводу взагалі. У своєму ґрунтовному дослідженні цього ізводу В.Т.Пашуто сприйняв думку Черепніна про те, що серед джерел пам'ятки були літописні повісті, але не думав, що які-небудь з них були безпосередньо включені до ізводу¹⁶.

Припущення Черепніна про введення складачами і редакторами до тексту Галицько-Волинського ізводу окремих повістей навело нас на думку про те, що, можливо, цих повістей набагато більше, ніж думав учений, і що саме вони визначили жанр та структуру всієї пам'ятки. **У процесі тривалого вивчення ізводу народився висновок, що він у цілому складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими редакторами.**

У складі основних повістей Галицько-Волинського ізводу (Початкової - про збирання Данилом волинської отчини, Антиординської - про стосунки з Литвою та ін.) містяться менші за обсягом, що, звичайно, розривають тканину тих основних повістей, а самі ці малі твори виявляються також роз'єднаними і вміщеними в різних місцях більших. На наш погляд, це було цілком свідомо вчинено давніми книжниками з двох причин. Перша - аби створити картину повістунання, адекватну історичній дійсності, коли одночасно розвивалося кілька зовсім різних за змістом, характером і значенням процесів і явищ, а події примхливо перепліталися між собою. Друга - щоб усе ж таки надати творові вигляду традиційного, "справжнього" літопису. Напевне, галицькі та волинські книжники розуміли незвичність для читачів написаного ними. З цією ж метою кимось з пізніших редакторів була досить незграбно приставлена дуже приблизна (в більшості випадків невірна) хронологічна сітка до Іпатіївського списку нашого ізводу з елементарним і довільним розділенням тексту на порічні статті.

Як відомо, Галицько-Волинський ізвод ділиться на дві неоднакових за обсягом і різних за характером частини: Літописець Данила Галицького (1205-1258) і Волинський літопис (1259-1290). Вважаємо, що нині існують підстави відмовитися від погляду на цей ізвод як на низку порічних статей, потім об'єднаних й опрацьованих складачами і редакторами. Перед нами - структурно досконалий історико-літературний твір, що розкриває історію краю та всієї Південно-Західної Русі.

Внаслідок досліджень тексту Галицько-Волинського ізводу нами запропоновано таку структуру пам'ятки. Перша з двох основних його частин - Літописець Данила Галицького - складається з кількох більших і менших за обсягом повістей. Коротко охарактеризуємо більші повісті. Літописець відкривається Початковою Галицькою повістю, що починається зі слів: "Велику мятежю въставшю въ земли Руской, оставившима же ся дв'кма сынома его..."¹⁷ — йдеться про події, які сталися після загибелі Романа Мстиславича у Польщі влітку 1205 р.¹⁸ Повість закінчується на розповіді про воєнний 10-літнього Данила в Галичі 1211 р. і пізніше вигнання боярами з міста його матері княгині Анни. Повість була написана не раніше 1212 р. ■>

Наступна повість у складі Літописця - про збирання Данилом волинської отчини - була, як нам здається, складена по гарячих слідах описаних у ній подій і осіб, у 1228-1229 рр. Вона починається оповіддю про утвердження Мстислава Удатного в Галичі 1219 р.: "Мъстиславъ же пойде на Галичь сов'ѣтомъ Лестковымъ"²⁰. ...Данило же не утяже уехати..."²¹. В її складі міститься особлива невелика повість про битву з монголами на Калці 1223 р.

Повість про збирання Данилом волинської отчини завершується звісткою про смерть тестя Данила князя Мстислава Мстиславича (1228 р.), що відкрила молодому князеві шлях до галицького престолу, чому раніше завадили його зобов'язання перед тестем: "По томъ же Мъстиславъ великъш Удатный князь умре, жадающе бо ему видети сына своего Даниила,... оному же хотящо поручити домъ свой и дѣти в руцѣ его"²².

Найбільшою за обсягом в ізводі повістю в складі Літописця Данила є твір про повернення князем галицького стола. Він починається відразу після опису зустрічі 1228 р. довіреного боярина Данила з доживаючим останні дні Мстиславом Удатним. Розповідь про його кончину підпорядкована автором цієї повісті ідеї законного переходу влади від тестя до Данила. Закінчується ця докладна і довга повість (займає більше двох третин Літописця) оповіданням про битву біля Ярослава 1245 р., у якій Данило здолав об'єднані сили бояр, їхньої маріонетки Ростислава чернігівського, угрів і поляків. Останніми словами Галицької повісті були: "А Ростиславъ бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры..."²³. Написана вона, думаємо, незабаром після Ярославської баталії, та не пізніше 1246 р. або 1247 р. Авторіві був потрібний певний час, щоб осмислити події й організувати сам текст повісті.

До складу повісті про повернення Данилом галицького стола вставлено меншу, проте надзвичайно важливу з огляду на описані в ній події і для розвитку сюжету самого Літописця Данила: повість про "Побоище Батьево" (така назва в Іпатіївському списку нашого джерела, а в Хлебниковському замість неї на полях приписано: "Батьева рать начася в Руси в тгѣто 6745"²¹, тобто 1237 р.). Уявляється безсумнівним, що до Літописця вона потрапила вже у скомпонованому і відредагованому південноруським редактором вигляді. Саме у процесі його праці й було зроблено вставки до повісті про "Побоище Батьево", в яких ішлося про події у Галицько-Волинській Русі.

Літописець завершується повістю про боротьбу Данила проти ординського ярма. Вона починається енергійно та стрімко: "Приславшу же Могуч'кевѣ посоль свой къ Данилови и Василку, будущо има в Дороговську: "Дай Галичь!"²⁵. Це сталося, ймовірно за все, восени того самого 1245 р., коли Данило виграв вирішальну для долі його князівства битву біля Ярослава. Так само, як і попередні, ця повість неодноразово перебивається вставками менших повістей про стосунки Романовичів із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою й ятвягами. Особливою "повістю в повісті" вважаємо докладно повідану авторами історію про участь Данила Романовича в суперництві за австрійську спадщину (1252-1253 рр.).

Ця повість про боротьбу князя проти ординського ярма і разом з нею його Літописець у всіх відомих списках Галицько-Волинського ізводу обривається на реченні: "Бысть же вѣсть Данилу, послаше Лва и Шварна"²⁶ вонъ изъ Вѣлодимера, рече имъ: "Аще вы будете у мене, [вам] ездити у станы к нимъ; аще ли азъ буду..."²⁷. Виходячи з послідовності подій, останні слова відносяться до середини 1258 р. Далі в ізводі починається вже волинська частина.

Подібно до Літописця Данила Галицького, Волинський літопис зберігся не повністю - у ньому також відсутні початок і кінець. Після тільки-но наведених слів Літописця йде текст: "По семъ же минувшима двѣма лѣктома"²⁸, а далі розповідь зосереджується навколо постаті молодшого брата Данила князя Василька. Цю першу частину Волинського літопису можна назвати Літописцем Василька Романовича.

Частина Літописця Василька, що збереглася, починається зі слів: "И бысть тишина по всей земли. В тыя же дни веселе бысть у Василка князя у Володимерм городі»: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андр'ка князя за Всеволодича к Чернігову"²⁹. Запис відноситься до осені 1259 р. Згідно з нашими спостереженнями над текстом ізводу, Літописець Василька складається з двох великих повістей: про Бурундаєву рать і про стосунки з Лит-

вою. Перша відзначається стрункністю й цілісністю, жодного разу не перебиваючись вставками іншого змісту, що взагалі-то є звичайною річчю у повістях, з яких сформовано Галицько-Волинський ізвод. Однак текст повісті про стосунки з Литвою, що починається з подій літа 1262 р., неодноразово переривається оповідями про події зовнішньополітичного життя: з'їзд руських і польських князів у Тернаві 1262 р., зв'язки з Польщею, а також волинські справи і смерть Данила, що настала 1264 р.

Завершується Літописець Василька Романовича звісткою про його кончину 1269 р. Чомусь волинський книжник не створив панегірика своєму героєві. На нашу думку, той панегірик існував, але був, мабуть, втрачений при наступних редагуваннях і неодноразових перегрупуваннях тексту. А далі починається наступна складова Волинського літопису - Літописець Володимира Васильковича, що відкривається словами: "И по нёмь (Василькові.-М.К.) нача княжити в него м'ксто сынъ его Вълдимерь..."¹⁰.

Творець Літописця Василька ставив перед собою ту саму мету, що й складачі Літописців Данила і Василька: звеличення князя та його діянь. Однак написаний ним твір за формою і змістом більше, ніж інші частини Галицько-Волинського ізводу, нагадує традиційний літопис. У своїй переважній частині він не являє серію з'єднаних між собою повістей. Ці повісті, а їх у складі Літописця Василька є кілька, використані як матеріал для написання авторського твору. І лише описові останніх літ життя героя присвячено особливу повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича, що без суттєвих змін включена до складу його Літописця¹¹.

Завершує Галицько-Волинський ізвод невеликий фрагмент Літописця Мстислава Даниловича, котрому Володимир Василькович, який не мав синів, заповів своє Володимиро-Волинське князівство. Через невдалі представлення пізнішими редакторами і складачами початок цього літописця виявився в середині того його фрагменту, що зберігся, вже після розповіді про початок правління Мстислава у Володимирі: "Князь же Мъстиславъ съде на столе брата своего Вълдимеря..."⁵². Літописець Мстислава уривається на подіях 1289-1290 рр.: «

Переконаний у тому, що Галицько-Волинський ізвод XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від літописів тому, що у Галицькій і Волинській землях у попередньому, XII ст., імовірно від усього, не велося літописання. Адже відомості галицького й волинського змісту у Київському літописі XII ст. не обов'язково могли бути запозичені з відповідних земельних літописів (як, звичайно, думають літописознавці). Вони могли створюватися зі слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього у Галицько-Волинській Русі вже з середини XII ст., ймовірно, розвивався інший, не літописний, літературний жанр: світських історичних повістей, присвячених місцевим князям.

Отже, існують підстави припускати, що Галицько-Волинський ізвод став своєрідним продовженням і розвитком особливої, притаманної Галицько-Волинській Русі, літературної традиції: написання історичних повістей, що замінили там звичайний літопис. Якщо це дійсно було так, то перед нами явище, виняткове у давньоруській писемності XII-XIII ст.

Коротко викладені вище міркування про структуру, жанр, джерела, ідейні характеристики Галицько-Волинського ізводу стали основою для написаної мною і вміщеної у виданні статті "Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису", в якій підбито підсумки багаторічних досліджень цієї теми⁴¹.

Як мовилося, далеко не всі вчені, що працювали і працюють у давньоруській проблематиці, добре уявляють собі історію Галицько-Волинської Русі XIII ст., та й Південної Русі в цілому. Наукова література з теми невелика. Більшість її застаріла або написана настільки тенденційно, що не має наукової вартості. Нечисленні ж, дійсно корисні для дослідників книжки, малодоступні багатьом історикам, тому що видані давно або у наш час невелики-

ми тиражами (останнім часом наукова література виходить накладами по 200-300 прим., та ще й далеко не завжди потрапляє до книжкових крамниць і бібліотек).

Описані вище структура і жанр Галицько-Волинського літопису великою мірою визначили і зміст, і характер, і саму манеру написання пояснювальних (дослідницьких за манерою) статей, а також коментаря до пам'ятки. На наш погляд, видання мало відкриватися статтею, в якій би простежувались основні історичні, соціальні, економічні та культурні явища на території Галицько-Волинської Русі, починаючи з 40-х років XII ст., тобто з того часу, коли утворилося Галицьке князівство, а Волинське почало перетворюватися з домену київських Мстиславичів на відносно автономне державне утворення. Саме в той час Галицько-Волинська Русь виступає як відносно єдиний соціально-політичний комплекс, хай її складові частини дуже і дуже різнилися між собою.

Виходячи з цих міркувань, було вирішено почати коментоване видання Галицько-Волинського літопису моєю статтею "Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII - XIII ст." Спочатку в ній було окреслено територіальні рамки цієї землі, відзначено насиченість її ріками і відносну (у порівнянні з багатьма сусідами) родючість ґрунтів. Пізніше, в порівнянні з Наддніпрянщиною, складання територій Волинської та Галицької земель було, на нашу думку, однією з головних причин відставання їхнього суспільно-економічного розвитку і скромної участі в політичному житті Південно-Західної Русі.

Довгий час (починаючи з другої половини XI ст.) Волинь була власністю київських князів, котрі прагнули перетворити її на власний домен. Через це волинські князі (котрі частіше за все були одночасно й великими князями київськими) не проводили власну політику на Русі. Потім, коли нащадки Мстислава Великого втратили Київ (лише час від часу ненадовго посідаючи великокнязівський стіл), його син, онук і правнук втримали в своїх руках Волинську землю, хоча й перестали відігравати головну роль у південноруських землях.

Інакше склалася політична й суспільна доля Галицької землі. Вона сформувалася ще пізніше від Волинської - десь на середину 40-х років XII ст., на соціально-територіальному ґрунті давніх Перемишльської, Теребовльської й Звенигородської земель. Порівняно з Володимиром Волинським, що виник в останній чверті X ст., Галич був новим містом, звістки про яке в джерелах з'являються з початком 1140-х років. Тому його консолідуючий вплив на формування Галицької землі відчувся не одразу. Але Галич належав до міст, які стрімко піднеслися за лічені роки. Вже на середину XII ст. це місто стало в перший ряд південноруських міських центрів, поступаючись за кількістю населення й економічним розвитком хіба що древнім Києву та Чернігову.

Піднесення Волинської й Галицької земель відбувалося за доби удільної (феодальної) роздробленості, в яку Давня Русь увійшла незабаром по смерті останнього єдиновладного великого князя київського - Мстислава Великого (1132). Відтоді політичне життя ще недавно централізованої (хай і відносно) Київської монархії проходить у протиборстві доцентрових і відцентрових сил, у намаганні суверенів окремих князівств проводити власну, незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Головною причиною настання роздробленості став, як це не парадоксально звучить, стрімкий суспільно-економічний розвиток давньоруських земель, народження і зростання феодальної земельної власності.

У кінці XI ст. — на початку XII ст. почалося життя великого індивідуального земельного володіння. Бояри обзаводилися землями, багатствами, мали залежних селян і навіть городян, що дало їм економічну й політичну силу. Місцеві князі залежали від земельних магнатів-бояр, спиралися на них та їхні збройні загони, через що повинні були проводити політику, вигідну не Русі в цілому, а боярству тієї чи іншої землі - Галицької, Волинської, Чернігівської

чи Суздальської³⁵. Удільна чи феодальна роздробленість дала більше, ніж раніше, волі місцевим князям, послабивши їхню залежність від великого князя київського.

По-різному склалася доля земельної аристократії на Волині і в Галичині, підкреслюється в статті. Місцеві бояри у Волинській землі вирости й піднялися в умовах сильної князівської влади. Там завжди правили владні государі, нащадки Володимира Мономаха і його старшого сина Мстислава. Останнім (перед об'єднанням з Галичиною) князем Волині був Роман Мстиславич. За тридцять років свого волинського княжіння він, слід думати, зумів підкорити собі земельну аристократію, зробити бояр слухняними виконавцями князівської волі. Зовсім інакше склалася стосунки князя з боярами в Галицькій землі.

Вже перший галицький князь з династії Ростиславичів Володимирко Володаревич (1141—1152) на початку свого правління мало не був усунутий боярами. 1145 р. воші покликали на престол його небожа, Звенигородського князя Івана Ростиславича. Володимирко з великими труднощами відбився від суперника. А от його син Ярослав опинився у повній залежності від великих галицьких бояр, котрі крутили князем на всі боки, брутально втручалися навіть у його особисте життя. Та й останній галицький князь Володимир Ярославич був скинутий боярами і лише з іноземною допомогою зумів повернути собі престол. Без знання обставин політичного життя Галицької та Волинської земель середини-другої половини XII ст. важко зрозуміти події, що настали з початком XIII ст. і знайшли відбиття у Галицько-Волинському літопису.

По смерті Володимира 1199 р. у нього не залишилося спадкоємця, династія галицьких Ростиславичів вигасла. Цим скористався енергійний волинський князь Роман Мстиславич, який того самого року заволодів Галичем і землею, об'єднавши обидві землі у Галицько-Волинське князівство. Однак новому державному утворенню не судилося довгого життя. Надто різними були у політичному й соціальному планах Галичина і Волинь. Могутнє галицьке боярство хоча й було придушене Романом Мстиславичем, але не зломлене. По загибелі князя у Польщі 19 червня 1205 р. бояри вчинили заколот і вигнали з князівства його вдову княгиню Анну і зовсім малих синів Данила та Василька.

Лише через сорок років Данилові Романовичу вдасться відновити Галицько-Волинське князівство, засноване його батьком. Воно досягне у правління цього енергійного, рішучого і прозирливого государя найвищої могутності - з тим, щоб по його смерті (1264) розпастися і вже ніколи більше не відновитись у колишньому обсязі й силі.

Нарешті, у виданні Галицько-Волинського літопису, безпосередньо перед текстом джерела, вміщено статтю В.Ю.Франчук "Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст.", у якій дано археографічну й мовознавчу характеристики цього списку. В.Ю.Франчук визначила місце Хлебниковського списку серед списків його групи (Погодінського, Єрмолаївського, Краківського, Марка Бундура) і докладно зупинилась на його графіці й орфографії.

Виконана нами протягом п'ятнадцяти років дослідницька праця з історії і культури Галицько-Волинської Русі⁽⁶⁾ дозволила здійснити спробу створення докладного коментаря до нашого літопису, з урахуванням усього відомого і приступного сьогодні фонду джерел і наукової літератури.

Насамперед такий коментар мав бути універсальним, по можливості містити відповіді на широке коло питань, які виникають при зверненні до тексту пам'ятки. Ні в якому разі не можна зводити коментар до низки коротких довідок, що нерідко бачимо у виданнях останніх років.

Завдання, що були поставлені нами перед коментарем, коротко кажучи, зводилися до такого. Перш за все необхідно було пояснити відбиті або коротко

згадані в літописі події внутрішнього життя Галицько-Волинської Русі, її зносин з далекими і близькими сусідами, насамперед на терені давньоруських земель; встановити час відбування тих чи інших подій, скоригувавши при цьому невірну хронологічну сітку, незграбно пристосовану до широковідомого Іпатіївського списку; локалізувати міста, фортеці й села, згадані в нашому літописі, а також місця різних подій (походів, битв, князівських зустрічей тощо); розкрити родоводи згаданих в ізводі історичних осіб, здебільшого князів та ін.

Чималі труднощі при створенні коментаря становило встановлення часу тих чи інших подій, відбитих у літописі. Як мовилося, проставлені на полях Іпатіївського списку роки є в абсолютній більшості неправильними. Як зауважив М.С.Грушевський, "вся Галицько-Волинська літопись, з незначними виїмками, зісталася без років і в такому виді була прилучена до Київської літописи. Аж по тім, як вона була прилучена до літописи Київської, якийсь книжник, незадоволений тим, що хронологія, переходячи через Найдавнішу³⁷ й Київську літописи, уривалася на році 1200, постановив се направити, і поділив Галицько-Волинську літопись на роки". Вчений емоційно заявив з того приводу: "Але зробив він то зовсім по-дурному, то значить - валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років або кладучи під один рік події багатьох років"³⁸.

Дійсно, Київський ізвод 1198-1199 рр. було механічно з'єднано з наступним в Іпатіївському списку - Галицько-Волинським, - при тому до останнього було незграбно додано хронологічну сітку. Згідно з авторитетною думкою А.М.Насонова, спільний оригінал Іпатіївського і Хлебниковського списків було написано, напевне, у закутному Турово-Пінському князівстві³⁹. Слід думати, що укладач не мав під рукою потрібних джерел, насамперед північно-руських літописів, за допомогою яких в основному Грушевський і створив свою "Хронологію подій Галицько-Волинського літопису" - настільну працю кожного, хто користується цим джерелом.

Однак за минуле з часу її появи століття з'ясувалося, що в написаному цим видатним ученим довіднику є чимало похибок, відсутні обґрунтування багатьох історичних дат. Цю працю продовжили наступники Грушевського. Найбільший внесок до удосконалення хронології Галицько-Волинського ізводу зробив В.Т.Пашуто в "Очерках по истории Галицко-Волынской Руси" (1950). У процесі праці над джерелами при складанні коментаря нами було також внесено чимало поправок до "Хронології" Грушевського, що залишається при всьому тому головною працею з проблеми встановлення хронології подій у нашому літопису.

У процесі складання коментаря довелось уточнювати генеалогію багатьох дійових осіб нашого літопису, насамперед другорядних князів і багатьох бояр. Унаслідок такої праці з'явилися дослідницькі статті, опубліковані в різних українських і закордонних виданнях, зокрема про походження матері Данила і Василька княгині Анни, про загадкового ворога Романовичів Ізяслава, що в стислому вигляді вміщені в коментарі. До коментаря також внесено висновки інших наших наукових статей: про походи Романа Мстиславича на половців 1197 (1198), 1202 і 1204 рр., війну з Добжинським лицарським орденом 1238 р., перетрактації Романовичів з папським престолом 1245-1253 рр., боярське безумовне землевладіння (алод) і появу умовного землевладіння служилих людей (феод) тощо.

Для створення коментаря довелось вивчити дуже широке коло джерел і великий масив наукової літератури. Насамперед варто сказати кілька слів про фонд джерел, необхідних для створення наукового коментаря. Найважливішою і найвартіснішою групою джерел вважаємо давньоруські літописи: Повесть временных лет, Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Лаврентьевская летопись за XIII ст., Летопись по Воскресенскому списку, Псковские и Софийские летописи, Никоновская и Тверская летописи.

си, Московський летописний свод конца XV в.¹⁰ та ін. Літописи дозволили скорегувати хронологію подій (найбільше придалися Лаврентіївський, Новгородський перший та Воскресенський), зрозуміти хитромудре плетиво подій, часто-густо відбите у Галицько-Волинському ізводі дуже стисло, а то й з великими неточностями.

Вагомою групою іноземних джерел слід вважати польські світські й монастирські хроніки, чималий комплекс західноєвропейських хронік і авторських творів, зібраних у виданні "Monumenta Germaniae Historica. Scriptores", видання угорських хронік, кодекси угорських документів і листування угорських королів з папським престолом, документи Ватиканського архіву та багато інших¹¹.

Перелік наукових праць, залучених при складанні коментаря, вміщено у кінці видання. Він містить більше 200 назв книжок і статей, які безпосередньо використані в праці й на які зроблено посилання.

Докладний науковий коментар приблизно втричі перевищує за обсягом текст Галицько-Волинського літопису, що дозволило, на наш погляд, докладно пояснити події, явища й схарактеризувати окремих історичних осіб, про яких згадує наше джерело.

Сподіваємося, що наше з В.Ю.Франчук видання Галицько-Волинського літопису стане в пригоді численним науковцям і любителям давньоруської історії та культури.

¹ Наприклад, відомий російський історик в еміграції Г.В.Вернадський у статті про Олександра Невського переплутав одного татарського воєначальника Куремсу з іншим - Бурундаєм, приписавши першому вимогу до Данила знищити укріплення його міст, тоді як це вчинив другий. До того ж Г.В.Вернадський щиро довіряв датам Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису, що, як правило, не відповідають дійсним. Тому знаменита битва біля Ярославля відбулася, на його думку, в 1249 р. (як зазначено в Іпатіївському списку), тоді як це сталося 1245 р. А коронація Данила була начебто в 1255-му, а в дійсності - в 1253 р. (Див.: *Вернадський Г.А.* Два подвига св. Александра Невского // Наш современник. - М., 1992. - № 3. - С.152-154). Характерно, що, передрукуючи цю статтю, публікатори залишили без змін усі її похибки, отже, самі не знали на проблемі. Подібні до відзначених помилки в знанні й розумінні Галицько-Волинського літопису залишаються типовим явищем у працях багатьох українських і російських істориків й археологів і в наш час.

² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. *М.Ф.Котляра.-К.*, 2002. - 397 с

³ Повесть временных лет. 4.1. Текст и перевод. Подготовка текста *Д.С.Лихачева. Перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова. Под ред. В.-П.Адриановой-Перетц.* - М.:Л., 1950. - 405 с; 4.2. Приложения. Статьи и комментарий *Д.С.Лихачева. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц.* - М.:Л., 1950. - 555 с, карты. У 1996 і 1999 рр. видання було повторене з доповненнями історика М.Б.Свердлова (СПб.). З невідомих нам причин ім'я одного з перекладачів "Повести" Б.О.Романова з титульного аркуша цього перевидання зникло.

⁴ Серед видань Центру назвемо лише кілька, що побачили світ в останні роки: *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Т.1-3. - М., 1993, 1994, 2000; *Мельникова Е.А.* Скандинавские рунические надписи. - М., 2001; *Глазырина Г.В.* Сага об Ингваре путешественнике. - М., 2002; *Матузова В.И., Назарова Е.А.* Крестonosцы и Русь. - М., 2002.

⁵ ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Второе изд. - СПб., 1908. XVI. - 938 стб. - 87 стр. (приготовлена к изданию А.А.Шахматовым). Галицько-Волинський літопис у всіх виданнях відтворювався саме за Іпатіївським списком (ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. - СПб., 1843; Летопись по Ипатскому списку. - СПб., 1871). Видання 1908 р. було повторене фототипічним способом 1962 р., а потім ще раз у кінці 1990-х років.

⁶ Найбільш відомий серед них (ним же найчастіше і користуються) був виконаний О.П.Лихачовою (Памятники литературы Древней Руси. XIII век. - М., 1981. - С.236 - 425).

⁷ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М.; Л., 1947. - С.432.

⁸ *Приселков М.А.* История русского летописания XI-XVI вв. - СПб., 1996. - С.84 - 85; *Лихачев Д.С.* Указ. соч. - С.431.

⁹ Галицько-Волинський літопис. - С.75.

¹⁰ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. - СПб., 1842. - Кн.1. - Т.1. - С.XVI.

¹¹ *Там само.* - Т.3; Примечания к 3 тому. - Стб.52. - Прим. 113.

¹² *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. - СПб., 1868.-С. 151-157.

¹³ *Приселков М.Д.* Указ. соч. - С. 291 (уперше працю видано 1940 р.).

¹⁴ *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии//Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. - № 67. - Серия исторических наук. - Вып.7. - Л., 1941. -С. 5-24.

- *' Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. - № 12. - М., 1941.
- "> Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - М., 1950. - С.17-133. Докладний історіографічний огляд теми див.: Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. - К., 1993. - С.6-25.
- ¹⁷ Галицько-Волинський літопис. - С.77.
- ¹⁸ Там само. - С.81.
- ¹⁹ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. - К., 1993. - С.30.
- ^м Краківський князь Лешек Білий.
- ²¹ Галицько-Волинський літопис. - С.82.
- ²² Там само. - С.90.
- ² Там само. - С.108.
- ^{2Г} Там само. - С.99.
- ² Там само. - С.109.
- ^{2в} Його сини.
- ²⁷ Галицько-Волинський літопис. - С.123.
- ^{2Н} Там само.
- ²⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. - С. 131.
- ^{і1} Там само. - С.147-150.
- ^Г Там само. - С.151.
- ^{І1} Там само. - С.156.
- ^{VI} Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. - К., 1993. - 167 с; Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности)//Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 год. - М., 1997. - С.80-165.
- Див.: Пашуто В.Т. Историческое значение периода удельной раздробленности на Руси // Польша и Русь. - М., 1974; Котляр М.Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII-XIII ст.). - К., 1998.
- ^{ІН} Назвемо лише книжки: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XI ст. - К., 1985; Полководці Давньої Русі. - К., 1991; Галицько-Волинський літопис. - К., 1993; Галицько-Волинська Русь.- К., 1998; Древнерусская государственность. - СПб., 1998; Данило Галицький. - К., 2001 (доповнене і розширене видання: К., 2002); Історія дипломатії Південно-Західної Русі. - К., 2002.
- ^{І7} Повість временних літ.
- ^Г Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Львів, 1901. - Т.41. - С.1-2.
- ^{І1} Насонов А.Н. История русского летописания XI- XVIII вв. - М., 1969. - С.227-231.
- ^W Полное собрание русских летописей. Т.1. - Вып. 1-3; Т.3. Новгородские летописи; Т.5. Новгородские и Софийские летописи; Т.7. Летопись по Воскресенскому списку; Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью; Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью; Т.25. Московский летописный свод конца XV в.
- ^{І1} Докладний перелік джерел вміщено в кінці видання Галицько-Волинського літопису під назвою: "Використані джерела та література".

Резюме

Видання Галицько-Волинського літопису здійснено за Хлебниковським списком, то досі не публікувався. Наукові статті й коментар доповнюють видання тексту.

The Halyts'ko-Volyns'kyi chronicle's edition is made after the Khliebnykovs'kyi list, which haven't been published yet. The scientific articles and comments are supplementing the edition text.